

УДК: 811.161'373.7

ВІД ПРЕДИКАТА ДО СТАЛОГО ВИРАЗУ: ОСОБЛИВОСТІ НАРОЩЕННЯ ОБРАЗНОГО ПРЕДИКАТА ІМЕННИМИ КОМПОНЕНТАМИ

*Жуйкова М. В., Волинський національний університет ім. Лесі
Українки*

У статті розглянуте питання про перетворення одиниць лексичного рівня на фразеологізми. Цей процес полягає в долученні до образного предиката певного іменного компонента та закріплення такої синтагми у мовній системі. Показано, що семантична тотожність предиката та сталого виразу з цим предикатом часто породжує неправильне потрактування генетичних процесів.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, предикат, універбація фразеологічної одиниці, фразеологізація слів.*

Жуйкова М.В. От предиката к устойчивому выражению: особенности наращивания образного предиката именными компонентами. В статье рассматривается вопрос о трансформации единиц лексического уровня во фразеологизмы. Этот процесс состоит в добавлении к образному предикату именного компонента и закреплении такой синтагмы в языковой системе. Показано, что семантическая тождественность предиката и устойчивого выражения с этим предикатом часто порождает неправильную трактовку генетических процессов.

Ключевые слова: *фразеологическая единица, предикат, універбація фразеологической единицы, фразеологизация слов.*

Zhujkova M.V. From predicate to set expression: peculiarities of augmentation of a metaphorical predicate by nominal components. The article deals with the question of transformation of lexical units into phraseological ones. The process consists in adding a certain nominal component to a metaphorical predicate and making such a syntagm fixed in the language system. The article proves that semantic identity of a predicate and a set expression with the predicate frequently causes misinterpretation of genetic processes.

Key words: phraseological unit, predicate, univerbation of a phraseological unit, phraseologizing of words.

Постановка проблеми та короткий огляд літератури. Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки позначено увагою до взаємодії різних рівнів мовної системи, до виявлення мотиваційних, формально-дериваційних та семантичних зв'язків між різнорівневими мовними одиницями. Особливо актуальною є ця проблема при вивченні лексичного та фразеологічного рівнів мови, що спричинено, по-перше, певною подібністю семантики одиниць цих рівнів, а по-друге, близькістю шляхів утворення експресивно-образних одиниць обох рівнів. Іншим чинником, який робить актуальним вивчення взаємодії цих рівнів, є постійне взаємопроникнення одиниць, їх міжрівнева "міграція": фразеологічні одиниці (ФО), зазнаючи формальної редукції (часто з використанням словотвірних засобів певної мови), стають одиницями лексичного рівня, а образні лексичні одиниці, збагачуючи свій склад вербальними компонентами, розширюються до рівня фразеологізмів. З цього приводу М.М. Шанський зазначав: "У мовній реальності постійно <...> спостерігаються діаметрально протилежні явища, з одного боку, універбація фразеологічних зворотів, а з другого — фразеологізація слів" [3, с. 126].

Дослідники процесів словотворення у сфері предикатної лексики виділили такий специфічний механізм виникнення нових значень, як компресія фразеологічних одиниць. Це один з проявів процесу відфразеологічної деривації, при якому зі складу сталого виразу вичленовується лише предикат, який перебирає на себе значення цілої фраземи. Питання про компресію обговорювали у своїх працях українські та російські фразеологи М.Ф. Алефіренко, Л.Г. Скрипник, О.Є. Марцинківська, В.Д. Ужченко, В.В. Виноградов, М.М. Шанський, В.М. Мокієнко, Р.М. Попов, О.М. Бабкін, В.К. Янцен, О.В. Петров, Т.П. Белоусова, Т.М. Семенова та ін. Проте протилежний процес, нарощення образного предикату шляхом приєднання до нього іменного компоненту, що призводить до появи нової фразеологічної одиниці, вивчено ще недостатньо. На нашу думку, одна з найважливіших

проблем, що стосується сфери взаємодії образного предиката та фразеологічної одиниці, до складу якої входить цей предикат, полягає у встановленні генетичних зв'язків між ними.

Мета нашої роботи полягає в описі мовних механізмів, які спричиняють перетворення образного предиката на багатокomпонентну одиницю фразеологічного рівня мови. **Актуальність** такого дослідження визначається тим, що в сучасній лінгвістиці дедалі більше уваги приділяється виявленню та аналізу міжрівневих зв'язків.

Вихідною умовою для створення сталого виразу на основі предиката є образний, метафоричний характер останнього, його внутрішня двоплановість, орієнтація одразу на дві денотативні сфери, пов'язані між собою асоціативним мотиваційним зв'язком. Ця вимога зумовлюється тим, що утворена шляхом нарощення лексеми фразеологічна одиниця, як правило, характеризується високою мірою експресивності. Разом з тим іменні компоненти, які додаються до образного предиката, відзначаються відсутністю яскравої образності і частіше є носіями не конкретної, а абстрактної семантики.

Як приклад такого процесу розглянемо утворення російських ФО *молоть вздор*, *молоть чушь*, *намолоть с три короба* і под., які виникли внаслідок поширення образного предиката *молоть*, відомого всім східнослов'янським мовам, іменними компонентами. Цей предикат розвинув вторинне значення 'говорити пусте' внаслідок зближення двох ситуацій: руху млинового каменя (необхідної умови перемелювання зерна на борошно) та руху язика в роті у процесі говоріння. На те, що сталий вираз *молоть вздор* виник пізніше образного предиката *молоть*, вказує, зокрема, вживання цього дієслова з об'єктом *про вздор* у творах М. Лєскова:

Колокольцов (к Князеву). *Это нельзя! Он прямо плюнул на меня тут... на жилет... в лицо, и тут вот... в это место... по плечу... немного выше... по галстуку...*

Князев. *Оставь про вздор молоть!*

Колокольцов. *Да, это вздор; но я терпеть не могу такой*

фамильярности, чтоб по лицу меня... Н. Лесков. Расточитель.

Цей та подібні контексти свідчать, що за дієсловом *молоть* у XIX ст. було узуально закріплене переносне значення 'говорити дурниці', а для надання висловлюванню експресивності до дієслова міг долучатися образний іменник *вздор* у ролі об'єкта — номінації теми говоріння (пор. *говорити* про що з тим самим керуванням). Ідіома *молоть вздор* утворилась тоді, коли іменник *вздор* перестав осмислюватися як самостійний об'єктний компонент та увійшов до складу сталого виразу. Аналогічно виникли українські ФО *молоти язиком*, *молоти нісенітниці*.

Звернімося до інших випадків взаємодії лексичного та фразеологічного рівнів мови. У "Словнику відфразеологічної лексики російської мови" М.А. Алексеєнка, Т.П. Белоусової, О.І. Литвинникової твердиться, що російський предикат *клеить* виник шляхом компресії сталих виразів *клеить позором*, *клеить презрением* [1, с. 150]. На жаль, автори словника не подають жодних доказів такого напрямку розвитку. На нашу думку, образний предикат *клеить* (*заклеить*), що означає "сурово осуджати, бичевати" [БАС 5, 1012], [МАС 2, 56], виник не внаслідок компресії ФО, а шляхом метафоричного переосмислення прямого значення того ж дієслова *клеить* — "выжигать клеймо на теле осужденного". Своєю чергою, усталені вирази *клеить позором*, *клеить презрением* та ін. є похідними утвореннями від цього образного предиката. Щодо цієї гіпотези можна висловити такі докази.

По-перше, відомо, що метафора *клеить* (*заклеить*) вживалася вже у XVIII ст., див. "Словарь русского языка XVIII века": "*заклеить*, перен. *Заклеимити пятном безчестия, обезчестити, опозорити, обругати*. ВЛ 32" [СРЯ XVIII 238]. Ця метафора розвинулася на основі добре відомого носіям російської мови прямого значення предиката *клеить*, яке стосувалося не лише тварин, а й людей; пор. фрагмент історичного твору, в якому описується московська дійсність XVII ст.: "*Царь в тот же день приказал повесить до 150 человек близ Коломенского села; других подвергли пытке, а потом отсекали им*

руки и ноги. Менее виновных били кнутом и клеймили разжженным железом буквою «б» (т. е. бунтовщик). Последних сослали на вечное житье с семьями в Сибирь..." Н.И. Костомаров. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей [НКРЯ]. Отже, метафора *клеїмуть* має у своїй семантичній структурі предметно-понятійний шар, забезпечений знаннями мовців про референт вихідного дієслова *клеїмуть*.

По-друге, протягом XVIII та XIX ст. йшло формування правої іменної дистрибуції метафоричного дієслова *(за)клеїмуть*. Функціонування цього дієслова разом із залежними іменними компонентами засвідчено в російській мові вже в XVIII ст. Однак очевидно, що словосполучення *заклеїмуть пятном безчестия* ще не мало в XVIII ст. статусу фразеологічної одиниці. Одночасне існування в російській мові окремого метафоричного предиката та клішованих виразів, куди входить дієслово *клеїмуть* та різноманітні іменники, ілюструється прикладами, що належать до середини XIX ст.:

Но природа себя в обиду не дает... она клеймит за измену не хуже всякого палача... А. Герцен. Поврежденный [НКРЯ].

Их все-таки клеймили названием подьячих, прежде ненавистным, тогда унижительным. Ф.Ф. Вигель. Записки (1850—1860) [НКРЯ].

— *Скажи, пожалуйста, Александр, когда ты клеймил сейчас своих знакомых то негодьями, то дураками, у тебя в сердце не зашевелилось что-нибудь похожее на угрызение совести?* И. Гончаров. Обыкновенная история.

Александр мало-помалу перешел от мрачного отчаянья к холодному унынию. Он уже не гремел проклятиями, с присовокуплением скрежета зубов, против графа и Наденьки, а клеймил их глубоким презрением. И. Гончаров. Обыкновенная история.

Характерно, що метафоричний предикат *клеїмуть* поступово розширював своє лексико-граматичне оточення: окрім стабільного керування *клеїмуть кого*, властивого цьому дієслову в його прямому значенні, в контекстах спостерігається сполучуваність *клеїмуть за что*, *клеїмуть чем*

(презрением, гневными словами, словом «двурушник», именем негодяя), клеймить кем (отщепенцами, дураками), клеймить в чем (в письмах, памфлетах). У мовленні поступово вироблялися також комбінації цього дієслова з назвами різних жанрів літературних творів, у яких засуджуються певні люди чи суспільні явища (клеить одами, епіграммами). Згодом деякі вирази (клеить позором, клеить презрением) закріпилися в російській мові і набули статусу фразеологічних одиниць, див. [ФСФ 1, 302], хоча реальні вживання предиката *клеить* у російській мові дозволяють твердити, що набір іменних компонентів був значно ширшим.

Процес нарощення образного предиката та перетворення його на сталий вираз розглянемо також на прикладі дієслова *влипнути*. О.М. Єрмакова, російська дослідниця семантичних явищ у сфері відфразеологічної деривації, вважає, що дієслово *влипнуть* утворилося на основі ФО *влипнуть в историю* [2, с. 32]. Такої ж думки дотримуються й укладачі "Словника відфразеологічної лексики російської мови" [1, с. 74]. Однак проти цієї версії свідчить конкретний характер семантики предиката *влипнуть* та відсутність наочно-чуттєвої основи ФО *влипнуть в историю*. Звернімося до мовних фактів.

Згідно з тлумачними словниками, український образний предикат *влипнути*, як і російський *влипнуть*, вживається переважно у просторіччі, де має значення 'потрапити у складне, неприємне становище' [СУМ 1, 705], [МАС 1, 185], [Сл. Уш. 1, 312], [БАС 2, 453]. Як свідчать приклади його вживання, це дієслово може мати різноманітну референційну віднесеність:

І тої ж миті Олена ніби зі сну пробудилася.

— Вставай, Романе, ляхи в селі! Гусари вулицею мчать!

Роман схопився... На вулиці закричала жінка.

— Влипли, — тільки й мовив Роман і став поспіхом одягатися. — Скільки пройти доріг і в самому кінці в пастку... В. Чемерис. Фортеця на Борисфені.

Горе началось с того, что Колька скоро обнаружил у жены огромную, удивительную жадность к деньгам. Он попытался было

воздействовать на нее, что нельзя же так-то уж, но получил железный отпор.

— У нас в деревне и то бабы не такие жадные...

— Заткнись со своей деревней, — посоветовала Валя. — Ехай туда, кому ты здесь нужен!

"Ну и влип... — терзался изумленный Колька. — Как влип!"

В. Шукшин. Жена мужа в Париж провожала.

Аналіз референції предиката *влипнути*, рос. *влипнуть* у цих контекстах дозволяє зробити певні висновки. По-перше, цим предикатом позначається ментальна дія — акт усвідомлення суб'єктом свого нового стану, який спричинений змінами в його оточенні. По-друге, суб'єкт вважає, що у майбутньому події будуть розвиватися в небажаному для нього напрямку і можуть призвести до чогось незадовільного, критичного або загрозливого, і це викликає у нього негативні емоції. По-третє, суб'єкт усвідомлює, що не може впливати на ситуацію.

Наведений випадок розвитку нового значення цілком вкладається у стандартну модель метафоризації. Змісти, що передаються за допомогою образного предиката *влипнути*, були породжені при аналізі іншої ситуації і від неї перейшли в семантичну структуру метафори. Донорською зоною для метафори *влипнути* є побутова ситуація, добре відома всім мовцям: потрапляння мухи або іншої комахи у щось рідке, густе, в'язке. Про це свідчать численні сталі порівняння, які вживаються в українській, російській та білоруській мовах, із значенням 'потрапити у скрутне становище': укр. *Заліз як муха в патоку, Убравсь як муха в патоку, Впав як муха в окріп, Упав у гаразд як муха в сметану* [ССНП 97-98], рос. *Влипнуть (во что) как муха в патоку* [БСРНС 412], *Увязнуть как муха в патоке* [БСРНС 414], біл. *Уліп, як муха ў смалу* [ФАБПУ], *Папаўся як муха ў кісель, Папаўся як муха ў сыроватку, Улез (залез, уліп) як муха ў смалу (патаку), Уліп як муха ў саладуху* [Высл. 404-405]. Образ мухи, що не може вибратися з густої рідини, імплікує декілька споріднених змістів, серед яких центральними є два: неможливість змінити

ситуацію та її загрозливий, несприятливий характер. Метафоризації зазнало лише одне дієслово з багатьох, що вживаються у порівняннях, а саме дієслово *влипнути*. Воно здатне позначити цю ситуацію найбільш виразно і однозначно та викликати у свідомості носіїв мови відповідний образ. У переносне значення цього дієслова ввійшли семантичні компоненти абстрактної природи, що були виведені з базової ситуації. Метафоризація предиката *влипнути* полегшувалася тим фактом, що в мовленні часто вживається не сам предикат, а вся порівняльна конструкція:

Сафрон довідався, що Мірошниченко послав у район повідомлення про бійку на горбку. "Влипли по-дурному, як мухи в потоку". Розлючено ввірвався до хати і зразу ж накинувся на Карпа. М. Стельмах. Велика рідня.

Отже, український метафоричний предикат *влипнути*, як і рос. *влипнуть*, сформувався на основі експліцитного порівняння *влипнути, як муха (куди)*, в якому названо обидва об'єкти: основний та допоміжний.

Перехідний етап від прямого до метафоричного значення демонструє наступний контекст, де основним об'єктом порівняння виступає судно ("плавкран"), що потрапило у льодову масу і не може рухатися, а допоміжним об'єктом порівняння є муха, яка влипла в мед. У цьому випадку порівняння базується на зовнішніх, спостережуваних ознаках ситуації:

Молодой, вязкий лед не хотел расступаться перед нашей кормой. ... Плавкран, который тащил к нам необходимые машине детали из судоремонтной мастерской, застрял посередине рейда, влип, как муха в мед. В. Конецкий. Вчерашние заботы.

Наступний етап метафоризації пов'язаний зі зміною таксономічного класу імен (комаха → людина) і повним відривом від зовнішніх ознак базової ситуації: метафора позначає таку ситуацію, яка має виключно ментальні, неспостережувані риси ('людина потрапляє у скрутне становище'). Таким чином, метафоричний предикат *влипнути* виник на основі сталих порівнянь, побудованих на добре знайомих носіям мови побутових образах, які завдяки

своїй звичності легко осмислюються і породжують цілком однозначні імплікативні змісти.

Що ж до українського сталого виразу *влипнути в історію* та його російського еквіваленту *влипнуть в историю*, то вони утворилися шляхом фразеологічної субституції: підстановки більш експресивного предиката *влипнути* в готовий зворот *попасти в історію* (рос. *попасть в историю*). Іменник *історія* (*история*) вживається тут в одному із своїх значень, а саме у значенні 'неприємна подія', пор. його тлумачення у словнику за ред. Д.М. Ушакова: "Происшествие, случай, событие, чаще неприятное (разг.). С ним произошла или случилась печальная история. Вот так история!" [Сл. Уш. 1, 1258]. На такий шлях формування виразу *влипнути в історію* вказують конструкції, в яких предикат *влипнути* поєднується не з іменником *історія*, а з іншими словами, а саме *діло*, *халепа*, рос. *переплёт*, пор. рос. ідіому *попасть в переплёт* з тим самим значенням 'опинитися в скрутному становищі':

— *Дмитре, — [Прокіп] оглянувся навколо. — ... Сам знаєш — влип у нелегке діло. Тут не крадіжка — політикою пахне. А політика — діло нешутєйне.* М. Стельмах. Велика рідня.

Іустин потиснув руку хлопцеві.

— *Ач, молодець — не розгубився, коли учитель влип у халепу...*
Вас. Шевчук. Григорій Сковорода.

Он некоторое время шел молча, потом засмеялся:

— *Ну, и влипли же мы в переплёт под станицей Уманьской. От нашего Варнавского полка пух остался.* А.Н.Толстой. Хождение по мукам.

Уявлення про часову динаміку розвитку російського виразу *влипнуть в историю* дають фразеологічні джерела. У словнику за ред. О.І. Молоткова цей зворот подано в одній статті з ФО *попадать в историю*, *попасть в историю*, які мають значення "оказываться замешанным в каком-л. предосудительном деле, быть причастным к какому-либо неприятному происшествию" [ФСМ 341]. У цій словниковій статті наведені приклади з творів І. Тургенєва, І. Гончарова та О. Куприна, які ілюструють вживання виразів з дієсловом

попасть, тоді як ідіома *влипнуть в историю* представлена цитатами з радянської літератури: творів М. Островського та О. Новикова-Прибоя, що є свідченням значно пізнішого формування ФО *влипнуть в историю*.

Таким чином, проаналізований мовний матеріал дозволяє дійти висновку, що мотиваційною базою для сталого виразу *влипнути в історію* послужила ФО *потрапити в історію*, де відбулася заміна дієслівного компонента *потрапити* на більш експресивний. Предикат *влипнути* увійшов до ФО зі своїм готовим переносним значенням, а останнє утворилося на основі експліцитних порівнянь (*влип, як муха в мед*), в якому допоміжним об'єктом виступає муха. Тому немає жодних підстав залучати цей випадок до класу відфразеологічної деривації, як це зроблено в деяких дослідженнях.

Висновки. Одночасне існування в певній мові двох формально й семантично близьких одиниць: незалежного образного предиката та сталого виразу з тим самим предикатом, — може бути наслідком різних процесів. З одного боку, предикат може виокремлюватися зі складу сталого виразу, зберігаючи значення останнього (явище компресії); з другого — образний предикат може доповнюватися іменними компонентами, передаючи своє значення утворюваному таким чином сталому виразу.

Розглянуті приклади демонструють деякі характерні ознаки нарощення образного предиката і перетворення його на фразеологічну одиницю. Передумовою цього процесу є наявність у мові метафоричного, образного дієслова, наділеного високою мірою експресії. Цей предикат, як правило, базується на прозорому, очевидному для мовців образі, часто пов'язаному з традиційними культурними стереотипами (зокрема, через стадію сталих народних порівнянь). На першому етапі спостерігається комбінування метафоричного дієслова з широким колом іменних компонентів, семантика яких може бути достатньо різноманітною і здебільшого не конкретною. На другому етапі в мові закріплюються лише окремі словосполучення, що виділяються серед інших своєю експресивністю. Їх постійне повторювання в текстах, розширення сфери вживання приводить зрештою до усталення в

новому статусі, фіксації у словниках у якості фразеологічних одиниць.

Питання про мотиваційно-дериваційні відношення між предикатами та сталими виразами, куди входить певний предикат, слід вирішувати лише з опертям на факти історії мови. Визначення напрямку деривації у випадках, коли нема чітких підстав вбачати якийсь один шлях розвитку (компресія сталого виразу чи нарощення образного предиката), вимагає звернення до діахронних семантичних та дериваційних процесів. Кожний випадок семантичної тотожності образного предиката та багатокомпонентної ідіоми має бути докладно розглянутий у діахронному аспекті, з залученням як мовних, так і екстралінгвальних чинників.

Література

1. Алексеенко М. А., Белоусова Т. П., Литвинникова О. И. Словарь отфразеологической лексики современного русского языка. — М. : Азбуковник, 2003. — 400 с.

2. Ермакова Е. Н. Импликация как форма движения от фразеологизма к слову / Е. Н. Ермакова // Системное и асистемное в языке и речи : материалы Междунар. научн. конференции 10—13 сент. 2007 г. — Иркутск : Из-во Иркутского госуд. университета. — С. 35—40.

3. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка : учебное пособие для вузов / 3-е изд., исправ. и допол. / Н. М. Шанский. — М. : Выс. школа, 1985. — 160 с.

Джерела

БАС — Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. — М.—Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1949—1967.

БСРНС — Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских народных сравнений / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. — М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2008. — 800 с.

Высл. — Выслоўі. — Мн. : Беларуская навука, 1979. — 519 с. — (Беларуская народная творчасць).

МАС — Словарь русского языка : в 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. —

М. : Русский язык, 1985—1988.

НКРЯ — Национальный корпус русского языка. [Электронный ресурс].
— Режим доступа : www.ruscorpora.ru.

Сл. Уш. — Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова : в 4-х т. — М. : Госуд. из-во иностр. и национ. словарей, 1935—1940.

СРЯ XVIII — Словарь русского языка XVIII века. Вып. 7. Древо—Залежь. — СПб. : Наука, 1992. — 264 с.

ССНП — Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. — Харків : Основи, 1993. — 176 с.

СУМ — Словник української мови : в 11-ти т. — К. : Наукова думка, 1970—1980.

ФАБПУ — Фальклорны архіў Беларускага дзяржаўнага педагагічнага універсітэта (Мінск).

ФСМ — Фразеологический словарь русского языка. / Под ред. Молоткова А. И. — М. : Русский язык, 1986. — 543 с.

ФСФ — Фразеологический словарь русского языка : в 2-х т. / Сост. А. И. Федоров. — Новосибирск : Наука, 1995.